

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОВНОГО ПРОСТОРУ

УДК 811.161.2'373

Чевердак П. О.,
асистент

Донецький національний університет економіки
і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського,
Кривий Ріг, Україна, e-mail: cheverdak@donnuet.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

UDC 811.161.2'373

Cheverdak P. O.,
Assistant Professor

Donetsk National University of Economics and Trade
named after Mykhailo Tygan-Baranovsky, Kryvyi Rih,
Ukraine, e-mail: cheverdak@donnuet.edu.ua

PECULIARITIES OF UKRAINIAN MEDICAL TERMS FORMATION

***Мета:** дослідити особливості формування українських медичних термінів, що називають хвороби.*

***Методи:** теоретичний та критичний аналіз, синтез, системний аналіз, описовий та порівняльно-історичний метод.*

***Результати.** Проаналізовано матеріали двох лікарських порадників XVIII ст., визначено найвиразніші фонетичні, правописні та лексичні особливості текстів. Виокремлено основні принципи номінації хвороб різних систем органів. Дослідження дозволило виявити, які саме уявлення мали українці щодо причин захворювань, з чим пов'язували певні симптоми та прояви, яким чином лікувались. Окрім того, простежується рівень розвитку тогочасної наукової думки. Аналіз матеріалів порадників дозволив зробити припущення, що тексти принесені на територію України з польських земель, або ж польська мова мала тоді величезний вплив на українську, про що свідчать численні запозичення та паралельне використання кирилиці та латини.*

***Ключові слова:** термінологія, медицина, лексика, клінічні терміни, назви хвороб, принципи номінації*

Постановка проблеми. Медична терміносистема вважається однією з найдавніших, тому що завжди існувала потреба надавати та отримувати допомогу у випадку поранення чи хвороби. Лексика народної медицини стала фундаментом для сучасної української термінології. Травники, лікарські та господарські порадники, датовані XVIII ст., містять початкові знання про причини та способи лікування хвороб. Вивчення текстів «Лїкарства описанїіє, которимы бє(з) мє(ди)ка в дому всякъ поратоватся можетъ» (за редакцією В. Передрієнка) та «Малорусскіє домашніє лїчебники XVIII в.» (за редакцією О. Потебні) дозволяє зробити висновки щодо рівня тогочасної наукової думки, проаналізувати уявлення українців про особливості функціонування людського організму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти створення та функціонування термінології досліджували мовознавці В. Даниленко, І. Ковалик, І. Кочан, А. Лагутіна, Н. Цимбал, Т. Панько, О. Реформатський, А. Ткач та ін. Специфіку номінації медичних термінів представлено у роботах Г. Навчук, Н. Цісар, О. Самолисової. Ґрунтовний аналіз господарських порадників проведено Т. Файчук.

Мета статті: дослідити особливості формування українських медичних термінів, що називають хвороби.

Виклад основного матеріалу. У пораднику «ЛГбкарства описаніє» найбільше слів, що називають хвороби шкіри (рис. 1). Можливо, така ситуація спостерігається через те, що шкірні захворювання мають виразні зовнішні ознаки, тому є найбільш помітними. Відповідно, виникла потреба називати їх та розмежовувати. У «Малоруських домашніх лГбчебниках» ця група слів також є кількісно значною, але в цьому пораднику дещо переважають терміни, якими названі хвороби травної системи (рис. 2).

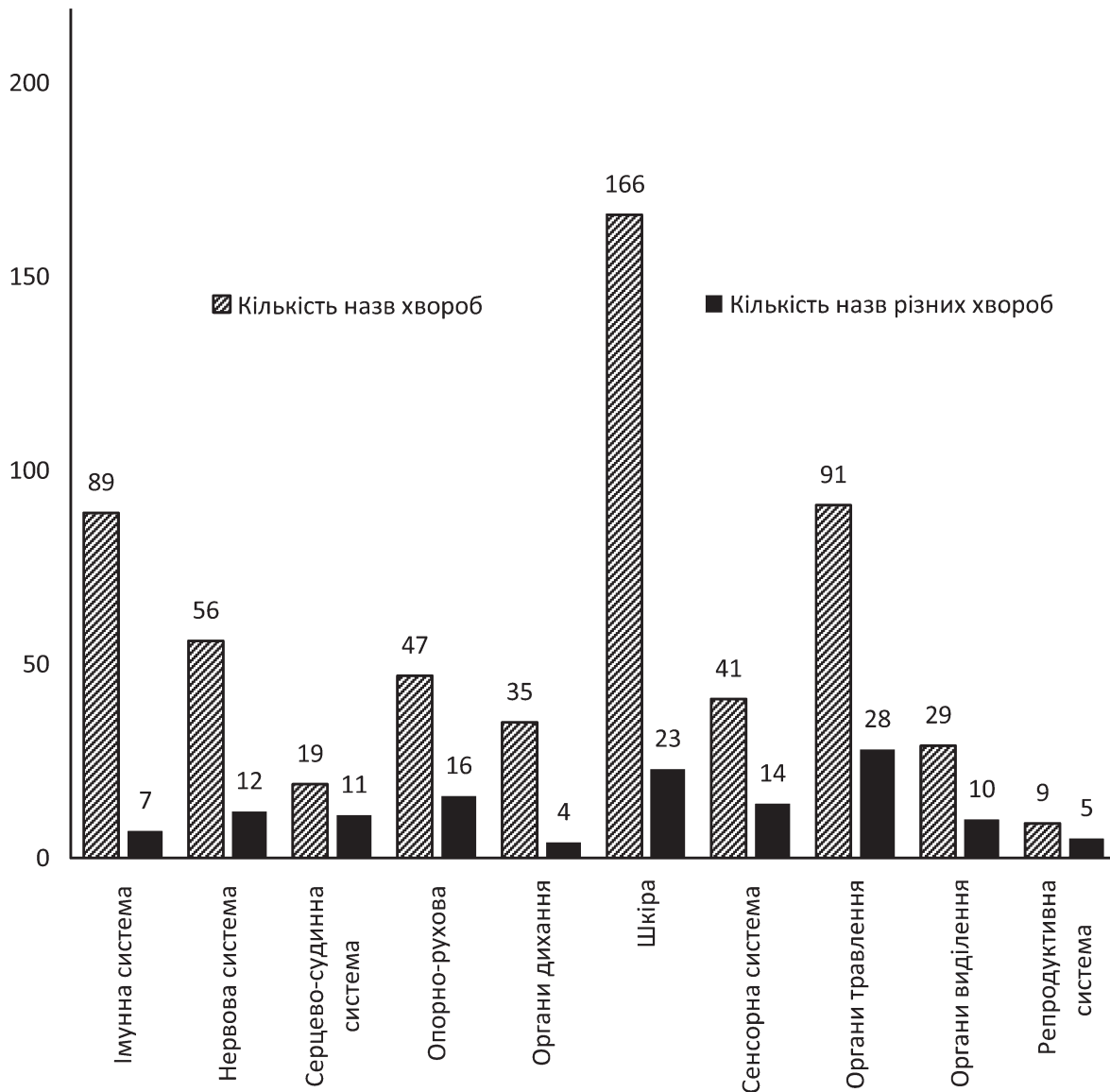

Рисунок 1 — Кількісна характеристика груп назв хвороб у пораднику «ЛГбкарства описаніє»

У порадниках зафіксовано низку фонетичних, правописних, морфологічних, лексичних особливостей слів-назв хвороб. Найбільш розповсюдженими з **фонетичних** є: Паралельне використання неповноголосних та повноголосних форм слів («смордъ» та «смород»; «кро(с)ти» та «короста»).

Відсутність переходу [o] в [i] в закритому складі («воспа», «боль», «заразность»).

Графічні особливості:

Паралельне використання латинських та кирилических літер («горачка значна», «горачка значна»; «запаленіє», «запаленіє»; «катеї в ниркахъ», «камен в ниркахъ»).

Написання слів з редукованими («бѣльмо», «кровъ плюеть», «заворотъ голови»).

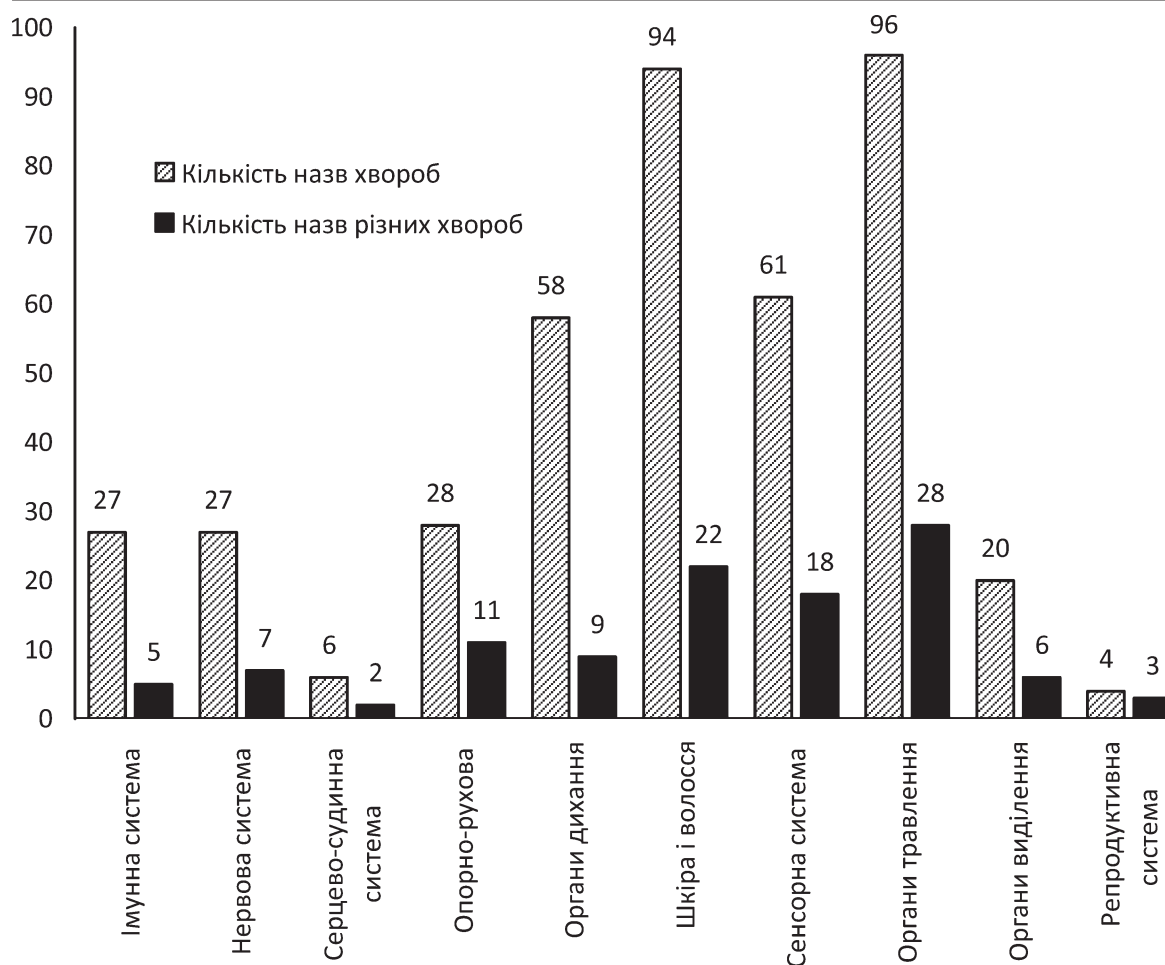

Рисунок 2 — Кількісна характеристика груп назв хвороб у пораднику «Малоруськіє домашніє лѣчебники XVIII в.»

Написання слів з *Б*, який у сучасній українській мові трансформувався в *і* («помѣшаніє», «паралѣжъ», «рѣзачка»).

Морфологічні особливості:

Використання множинної форми назви хвороби («слабости ногъ», «сухоти»).

Частка *не* пишеться з дієсловами разом («неможетъ спать», «неслишишь», «жолудокъ не травить»).

У порадниках зафіксовані виразні **лексичні особливості**. Наприклад, використання запозичень з латини («контрактури», «канцеръ»), грецької мови («тапіа», «епилепсія»), з польської («ценга», «кадукъ») зі словацької («exulceracie») та німецької мов («флюжъ»). Деякі терміни було дещо адаптовано до норм української мови зміною їхнього графічного і звукового складу (рис. 3).

Лексичною особливістю є наявність у порадниках церковнослов'янізмів. Наприклад: «сердце немощное», «уста пощепаніє», «помѣшаніє».

Слова й словосполучення, які називають хвороби, вступаючи в синонімічні відношення, утворюють такі типи:

I. За словотвірною структурою:

1) слово синонімічне до іншого слова: «шаленство» та «помѣшаніє»;

2) слово синонімічне до словосполучення: «оспа» та «дво(р)ска хороба»;

3) словосполучення синонімічне до словосполучення: «набракло(ст) язика» та «жаба по(д) язикомъ».

II. За джерелом походження:

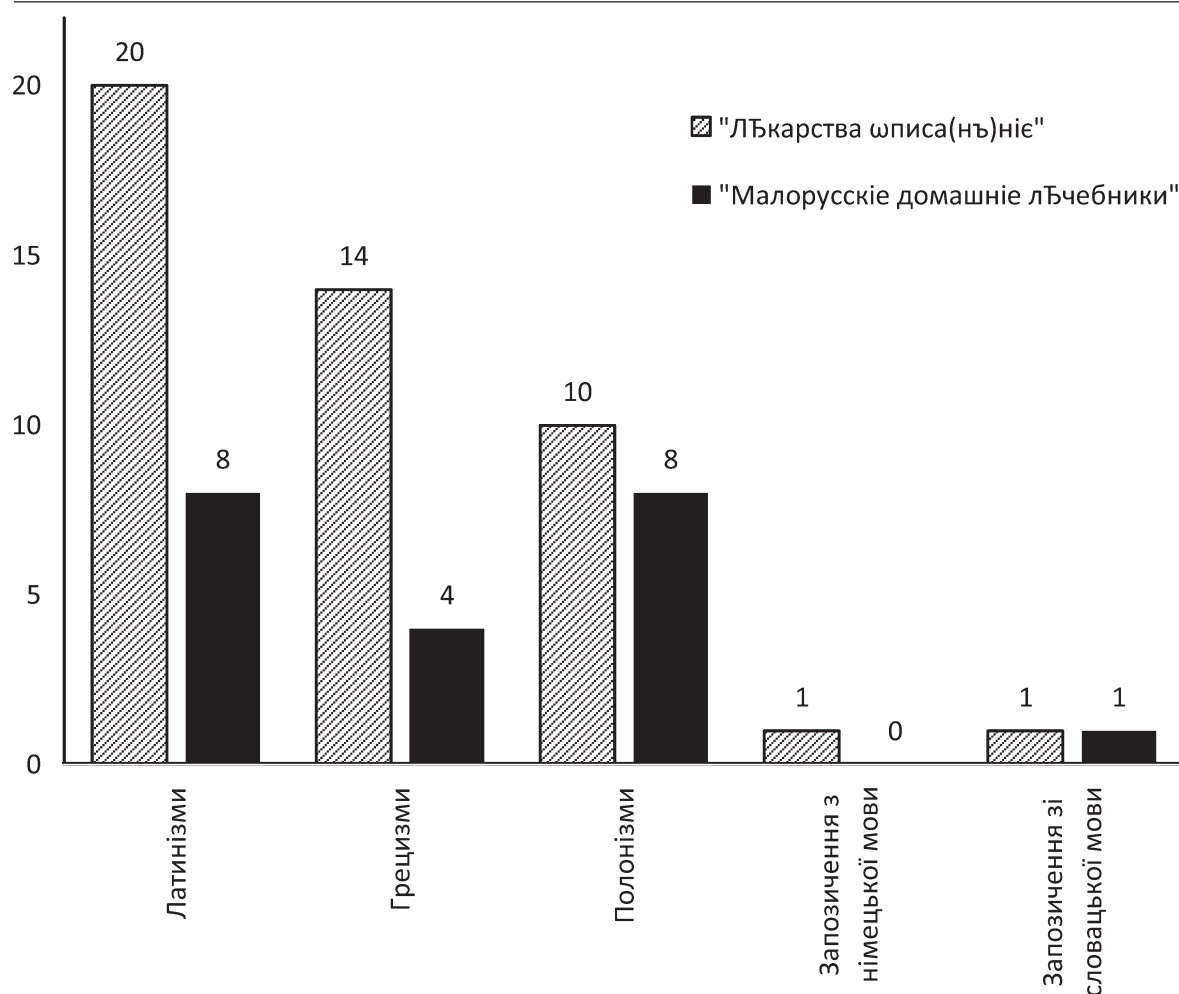

Рисунок 3 — Кількісна характеристика термінологічних запозичень

- 1) українська назва синонімічна до української: «*дрожість*» та «*трація*»;
- 2) українська назва і запозичена: «*горачка*» та «*малѣгна*»;
- 3) запозичена назва синонімічна до іншої запозиченої: «*кадукъ*» та «*епилепсія*».

Деякі терміни утворюють антонімічні пари: «*летгаргусъ*» та «*неспаніє*»; «*застарѣліє рани*» та «*рани свѣжіє*».

Номінація хвороб відбувалась з врахуванням специфіки симптомів. Захворювання, які супроводжувались підвищеною температурою тіла, названо поняттями «*горачка внутрєна*», «*горачка значна*», «*огнь пекєлній*». Характер болю, який відчував хворий, пояснює назви «*стриканіє*», «*чекрика*» (від дієслова «*чикрижити*» у значенні «різати»), «*гризь*» тощо. Свербіж супроводжував захворювання «*свербъ*», «*свербеніє великєє носа*», «*перечос*». Деякі терміни пояснюються особливостями роботи м'язів хворого: «*конвунсіє*» (запозичення з латини є похідним від дієслова *convello* «вириваю, ламаю, розбиваю, мучу, потрясаю», утвореного за допомогою префікса *com-* (*con-*) «з-» від дієслова *vello* «мучу, руйную, смикаю, деру, рву»); «*спазм*» (термін походить від грецького *spáo* «тягну»); «*паралѣжъ*» (походить від латинського *paralysis* «розслаблення»).

Захворювання шкіри часто названі з врахуванням зовнішніх проявів певних симптомів. Подібність проявів за формою лежить в основі таких назв: «*варищєсь*» (є запозиченим з латини, походить від слова «*varix*» — «вузол, вздуття»), «*новикланія жилъ*» (слово походить від польського «*wykłocsie*», що перекладається «вийти наверх, вилупитися»), «*бородавка*» (термін утворений від праслов'янського **borda* — «боро-

да»). Колір шкіри пояснює терміни: «хороба жолте», «жолтячка», «рожа», «тБло очернБле», «под глазами красно или синю». Специфіка прояву хвороби виявлена у назвах «оспа» (від дієслова «осипати») та «опухлость».

Хвороби, що супроводжувались сторонніми звуками, мають відповідні назви: «дзвоненіє и пицаніє», «шумъ и дзве(н)ки в(ъ) ушахъ», «шумъ, пицаніє и бубненіє во ушахъ». Назви «кашель», «ікавка», «хрипота» мають звуконаслідувальне походження.

Зміни у функціонуванні організму покладено в основу номінації таких хвороб: «неспаніє», «слиханіє утрати(т)ся», «апетиту знищеніє», «покармъ тратити».

Особливу групу слів складають терміни, у яких зображено уявлення українців про причини захворювань. Перевага в організми певних рідин пояснює назви «мелянхолія» (з грецької «розлиття чорної жовчі») та «холера» (χολή з латини «жовч» і *réo* «текти»). Терміни «кадукъ» (з польської «чорт»), «летгаргусъ» (походить від назви підземної ріки *Lethe*), «уроки», «порчъ» демонструють вірування українців у вплив потойбічних сил.

Під час називання також враховано й місце локалізації захворювання: «дисентерія» (термін є адаптованим відповідником до грецького слова «δυσεντερια», яке утворено за допомогою префікса *δυσ-* «не-» від *εντερον* «нутро, кишки, черев»), «гипокондрія» (походить від грецького «ὄπο-χόνδριον» — ділянка, яка знаходиться під хрящовими ребрами (несправжніми). Назва зумовлена тим, що із захворюванням черевної порожнини у старій медицині пов'язували стан депресії), «подагра» (з грецької перекладається як «капкан для ніг»), «болБзнь въ ушахъ», «болБзнь подязичная».

Раптовість прояву хвороби аргументує назву «поплезія» (з грецької слово перекладається «вражати ударом»). Тривалість захворювання пояснює терміни: «терціяна» (триденна пропасниця), «квартана» (чотириденна пропасниця), «старіє рани», «рани свБжие», «долга хороба», «удушиє незастарБлоє».

Деякі терміни були утворені шляхом термінологізації слів загальноновживаної лексики і вживаються також в інших терміносистемах, зокрема: «куряча слБпота», «жаби во устахъ», «антоновъ огонь», «лихое мясо», «дикое мясо».

За словотвірною структурою найменування хвороб людей поділяються на:

— прості назви («оспа», «горачка», «подагра», «слабизна»);

— складені, або номінативні словосполучення («дво(р)ска хороба», «хороба жолте», «боль в(ъ) рукахъ», «кашель з кровію», «квартания фебри»);

— розлогі назви («владБніє утрачєня любъ в(ъ) ногахъ, или в(ъ) рукахъ», «кгде покорча(т) руки лю(б) ноги и владБніє утрати(т)ся», «набракло(ст), ал(ъ)бо опух(ъ) неніє ногъ», «хороба, в которой плюци запаливаются»).

За частиномовною приналежністю, більшість термінів представлені іменниками («трясавиця», «шаленство», «отдишка», «ковтуны») та прикметниками («сердце не-мощное», «тяжкоє диханіє», «кашель въдушній», «болячка волосова»).

Висновки. Термінологічна лексика відрізняється нерівномірністю. Медична термінологія формувалась на базі власне українського світогляду, але з залученням запозичень.

Аналіз матеріалів poradника «ЛБкарства описан(н)ніє» дозволяє зробити припущення, що текст був принесений на територію України з польських земель, або ж польська мова мала тоді величезний вплив на українську. Про це свідчить низка особливостей, зокрема паралельне вживання літер *l* та *л* («бол», «боль»), паралельне написання літер *z* та *з* («запалєніє», «запалєніє»). До того ж, у тексті багато польських слів та українських слів, написаних латинськими буквами.

У статті О. Потєбні до poradника «Малорусскіє домашніє лБчебники XVIII в.» зазначено, що цей текст знайдено в хуторі поблизу міста Ромни та села Хмелев. Тобто

можна припустити, що poradnik було написано в північно-східній частині України, на Слобожанщині.

Список літератури / References

1. Дидик-Меуш Г. М. Українська медицина. Історія назв / Г. М. Дидик-Меуш. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 400 с.

Dudyk-Meush, G. M. (2008). *Ukrainska medytsyna. Istoriiia nazv* [Ukrainian medicine. History of names]. Lviv, Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypyakevich NAS of Ukraine Publ., 400 p.

2. Кочан І. М. Українська наукова лексика: міжнародні компоненти в термінології : [навч. посібник] / І. М. Кочан. — К. : Знання, 2013. — 294 с.

Kochan, I. M. (2013). *Ukrainska naukova leksyka: mizhnarodni komponenty v terminolohii* [Ukrainian scientific vocabulary: international components in terminology]. Kyiv, Znannia Publ., 294 p.

3. Лікарські та господарські poradniki XVIII ст. / підгот. до вид. Передрієнко В. А. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 17–91.

Peredriienko, V. A. (ed.) (1984). *Likarski ta hospodarski poradnyky XVIII st.* [Medical and economic doctor books of XVIII century]. Kyiv, Naukova Dumka Publ., pp. 17–91.

4. Малорусские домашние лечебники XVIII в. / предисл. А. А. Потебни // Киевская старина. — 1890. — Т. XXVIII. — С. 1–94.

Potebnia, A. A. (1890). *Malorusskye domashnye lechebnyky XVIII v.* [Malorussian home medical doctor books of XVIII century]. *Kievskaya starina* [Kievan antique]. Kyiv, vol. XXVIII, pp. 1–94.

5. Навчук Г. В. До питання співвідношення питомого та запозиченого в сучасній українській медичній термінології / Г. В. Навчук, А. В. Ткач // Компоративні дослідження слов'янських мов і літератур : [зб. науков. праць]. — Вип. 8. — К.: Просвіта, 2008. — С. 78–83.

Navchuk, H. V. (2008). *Do pytannia spivvidnoshennia pytomoho ta zapozychenoho v suchasnyy ukrainskyy medychnyy terminolohii* [The issue of the ratio of specific and borrowed in modern Ukrainian medical terminology]. *Komporatyvni doslidzhennia slovianskykh mov s literature* [Comparative researches of Slavic languages and literatures]. Kyiv, Prosvita Publ., pp. 78–83.

6. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. — К. : Наукова думка, 1992. — 416 с.

Nimchuk, V. V. (1992). *Davnoruska spadshchyna v leksytsi ukrainskoi movy* [Ancient heritage in the vocabulary of the Ukrainian language]. Kyiv, Naukova Dumka Publ., 416 p.

7. Панько Т. І. Українське термінознавство: [підручник для студ. гум. спеціальностей вузів] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Львів: Світ, 1994. — 216 с.

Panko, T. I., Kochan, I. M., Matsiuk, H. P. (1994). *Ukrainske terminoznavstvo* [Ukrainian terminology]. Lviv, Svit Publ., 216 p.

8. Перхач Р.-Ю. Т. Етапи розвитку терміна і терміносистеми у медицині та фармації / Р.-Ю. Т. Перхач // Науковий вісник Острозької академії. Наукові записки. Серія філологічна. — Острог, 2014. — № 46. — С. 145–148.

Perkhach, R.-Yu. T. (2014). *Etapy rozvytku termina i terminosystemy u medytsyni ta farmatsii* [Stages of the development of the term and terminology in medicine and pharmacy]. *Naukovyi Vvisnyk Ostrozkoï akademii. Naukovi zapysky. Seriiia filolohichna* [Scientific bulletin of Ostroh Academy. Scientific notes. Series philological]. Ostroh, no. 46. pp. 145–148.

9. Самолисова О. В. Поняття «термінологія» та деякі аспекти українського медичного термінотворення/ Самолисова О. В., Ніколаєва А. О. — К. : КНЕУ, 2005. — С. 201–204.

Samolysova, O. V. (2005). *Poniattia «terminolohiia» ta deiaki aspekty ukrainskoho medychnoho terminotvorennia* [The notion of «terminology» and some aspects of Ukrainian medical terminology]. Kyiv, KNEU Publ., pp. 201–204.

10. Світлична Є. І. Фахова мова фармацевта / Є. І. Світлична, А. А. Берестова, О. О. Тележкіна. — Харків : Тім Пабліш Груп, 2012. — 260 с.

Svitlychna, Ye. I. (2012). *Fakhova mova farmatsevtva* [Professional language of the pharmacist]. Kharkiv, Tim Pablish Grup Publ., 260 p.

11. Файчук Т. Г. Господарські порадики XVIII ст. / Т. Г. Файчук // Вісник Нац. ун-ту. Серія «Проблеми української термінології». — 2008. — № 620. — С. 163–166.

Faichuk, T. G. (2008). *Hospodarski poradnyky XVIII stolittia* [Economic advisers of XVIII century]. *Visnyk Nats. un-tu. Seriiia «Problemy ukrainskoi terminolohii»* [Bulletin of the National University. Series «Problems of Ukrainian terminology»]. Kyiv, no. 620, pp. 163–166.

Дата надходження рукопису 24.04.2018

Цель: исследовать особенности формирования украинских медицинских терминов, которыми называют болезни.

Методы: теоретический и критический анализ, синтез, системный анализ, описательный и сравнительно-исторический метод.

Результаты. Проанализированы материалы двух врачебных справочников XVIII ст., определены наиболее выразительные фонетические, правописные и лексические особенности текстов. Выделены основные принципы номинации болезней различных систем органов. Исследование позволило выяснить, какие именно представления украинцы имели относительно причин заболеваний, с чем связывали определенные симптомы и проявления недугов, каким образом проводили лечение. Кроме того, прослеживается уровень развития научной мысли этого времени. Анализ материалов справочников позволил сделать предположение, что тексты были принесены на территорию Украины с польских земель, или же польский язык имел тогда огромное влияние на украинский, о чем свидетельствуют многочисленные заимствования и параллельное использование кириллицы и латыни.

Ключевые слова: терминология, медицина, лексика, клинические термины, названия болезней, принципы номинации.

Objective. To explore peculiarities of Ukrainian medical illnesses terms formation.

Methods. theoretical and critical analysis, synthesis, system analysis, descriptive, comparative-historical method.

Results. The materials of two medical reference books of XVII century are analyzed, the most distinct phonetic, spelling and lexical peculiarities of texts were determined. The basic principles of the nomination of diseases of different organ systems are singled out. Research revealed Ukrainians' representations about the causes of the disease, the features of treatment and the relationship between symptoms and manifestations of the disease. The level of development of contemporary scientific thought is traced. The analysis of the materials made it possible to assume that the texts were brought to the territory of Ukraine from the Polish lands because Polish language had a tremendous impact on Ukrainian language at that time, and there are a lot of evidences of it, such as numerous borrowings and the simultaneous using of Cyrillic and Latin alphabets.

Key words: terminology, medicine, vocabulary, clinical terms, names of diseases, the principle of nomination